

УДК 81'372.215

К. Т. САЛАРОВ

АЛАҚӨЛ ҚАЗАНШҮНҚЫРЫНЫҢ ЛАНДШАФТ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АНЫҚТАУДАҒЫ ТОПОНИМИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІҢ ОРНЫ

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті

Алакөл қазаншүнқырының ландшафт ерекшеліктерінің даму тарихы және топонимдерде бейнелену дәрежесі қарастырылған.

Алакөл қазаншүнқыры Балқаш маңы ойысынан Басты жонғар жарылымымен бөлініп тұрады, ол бедerde Арғанаты тауының Солтүстік-шығыс көртпеші ретінде ғана көрінеді. Ол Емел өзенінің Аңғары мен Жонғар қақпасы грабені арқылы Жонғар ойысымен бөлінеді [1].

Сонымен Алакөл ойысының бедерінің өр түрлілігі жаңа тектоникалық қозғалыстардың белсенділігімен ерекшеленеді. Мұндағы аккумулятивті жазықтардың үстінде тектоникалық көртпештермен шектелген Көрпебай және Арқарлы ұсак шоқылы массивтері айқын көрінеді, антропогенді шөгінділердің пликативті және дизъюнктивті бұзылулары анықталған. Ойыстың біршама төменгі бөлігінде көлдік және атыраулы жазықтармен көмкөрілген, ал перифериясында аллювиалды және пролювиалды жазыққа аудасының Сасықкөл-Алакөл тобының көлдері алып жатыр. Эолды құмды бедер аумақтың аздаған бөлігін алып жатыр [2].

Алакөл қазаншүнқыры Қазақстанның онтүстік-шығысында Жонғар Алатауы және Тарбағатай тау жүйелері арасында шамамен ауданы 10 мың шаршы км болатын тау аралық көлдік ойыс. Қазаншүнқыры солтүстігінде Тарбағатай жотасымен (2992 м) шектеседі тау алды жазықты (400-800 м) келетін жотаның онтүстік етегі бойымен 180 км-ге Алакөл және Сасықкөл көлдерінің солтүстік жағаларына дейін 50-70 км-ге созылып жатыр және Қарақөл, Егінсу, Үржар, Қатынсу, Еміл және т.б. өзендер анғарларымен тілімденген. Бұл жердің жазықтық сипаттың Жайтөбе, Балатөбе сияқты жеке таулар бұзады. Қазаншүнқырының солтүстік-шығыс бөлігінде Арқарлы, Ақалы және Қарақас жоталары Тарбағатайдың тау сілемдері орналасқан. Қазаншүнқырыды шығысынан Майлы және Барлық сияқты улken емес жоталары шектейді, соңғысы Алакөл және Жалаңашкөл көлдеріне тығыздай енеді. Барлықтың

төбелі-жонды лессті тау алды бөлігі (теніз деңгейінен 500-1100 м), 750 км ауданды қамтып, мемлекет шекарасы бойымен Еміл өзенінен Шуршіт өзеніне дейін 50 км-ге созылып жатыр. Жонғар Алатауы жотасы қазаншүнқыры оңтүстігіндегі Сайқан, Текелі т.б. қырқалар жүйесінен шектейді. Осы жотаның шөлді тау алды бөлігі ұзындығы 180 км және ені 25 км-ге дейінгі жінішке тау асты шлейф ретінде Алакөл өзенінің оңтүстік-батыс жағалауына еністеліп төмендейді де, тасты-тақырылы болып келеді. Барлық және Жонғар Алатауы арасындағы «Жонғар қақпасы» деп аталатын таулы өткел Алакөл қазаншүнқырын Қытайдағы Ебі-Нұрмен қосады. Бұл өткел арқылы бұрынғы замандарда б.з.д. II ғасырдан б.з. XIII ғасырына дейін Орталық Азияда стратегиялық маңызды рөл аткарған Ұлы Жібек жолының керуендері өткен. Француз саяхатшысы Вильгельм де Рубрук жазбаларында Алакөл жағалауында 1253 ж. «монгол провинциясының басты қаласы» болғандығын және белгілі таулы өткел «Кантағай тарлы жері» деп аталғандығын жазған қазаншүнқырының батыс шекарасы Сарықұм және Қарақұм құмды шөлдерімен шартты түрде өтеді. Қазаншүнқырының орталық бөлігінде Алакөл, Сасықкөл, Жалаңашкөл және Кошқаркөл (Ұялы) көлдер тобы орналасқан.

Қарастырылып отырған аумақта палеозойдың сонында таулы ел болған мезозойда қарқынды эрозиялық денудациялық үрдістер нәтижесінде пенегленге айналғандығын Жонғар Алатауы, Барлық және Тарбағатайдың сакталған тегістелу беттері куәлайды. Палеозойлық тау жыныстары қалдықтарынан тұратын жайпақ-төбелі жазық біршама және ыстық күргәк климат жағдайындағы қызыл түсті құмтасты саздардың шайылуына әкеп соктырды. Төрттік кезең басында Жонғар Алатауы және Тарбағатайдың қарқынды көтерілуімен қатар Алакөл қазаншүнқыры төмендеді, ал эрозиялық

үрдістер Жонғар Алатауы және барлық етектерінде аллювиальді-пролювиальді шлейфтердің қалыптасуына әкеп соктырған.

И.В. Мушкетов болжамына [3] сай, Балқаш-Алакөл ойпаты үштік кезенде Жонғар қақпасы арқылы Арал-Каспий алабы және Ханкай тенізі арасында кең бұғаз түрінде мұхит астында болған [4]. Геолог А.Влангалидің пікірінше: олар үштік кезенмен кейін бөлінген, онын ойынша Балқаш, Алакөл, Сасықкөл көлдері ежелгі үштік теніздердің қалдықтары болып келеді [5]. Тянь-Шань Жонғар Алатауы жоталарының мұздану кезеңінде Алакөл тобының көлдері мұзданудан кейінгі кезенде ауданы 6250 км² жеткен біртұтас су қоймасы болған [6]. Балқаш-Алакөл жүйесі шамамен 1 млн жыл бұрын Лихвинск мұзданудын кейін пайда болған деп есептелінеді, бұл кезенге Таулы-Азиялық зоогеографиялық өтпелі облысының гидрофаунасының қалыптасуы жатады.

Кейін Сасықкөл, Кошқаркөл, Алакөл көлдеріне бөлінген, тіпті XIX ғ. бірінші жартысында олардың деңгейлері мен өлшемдері өзгеріске үшіраған, 1840 ж. бұл көлдерді А.Шренк зерттеген ол олардың деңгейін өте төмен деп тапты. «Бұл Алакөл көлінің ен онтүстік бөлігіндегі құм қалқан» Алакөлді Кіші Алакөл көлінен бөліп түрғандығын көруге болады [7].

Тарихи құжаттарды (юань династиясы жазбаларынан бастап қытай әдебиет көздерінде де, Алакөл туралы мәліметтер кездеседі) игеру XIII ғасыр саяхаттарының сипаты және XVI-XVIII ғғ. сакталған географиялық карталар (А.Шренк, А.Голубев, В.А. Обручев, П.П.Семенов-Тянь-Шаньский, К.В.Курдюков) Балқаш-Алакөл теніз алабы басында Балқаш және Сасықкөл-Алакөл су қоймаларынан бөлінгендігін дәлелдейді [7, 8, 9, 10, 11].

Бұл құм қалқанды қырғыздар Алакөлдің бір жағынан екінші жағына өтуге пайдаланған. Ол арқылы А.Шренк те өткен. Сонымен бірге ол Алакөлдің екі ірі аралдарының бірі үлкен аралтәбе өз кезінде түбек болғандығын дәлелдеді.

Балқаш пен Алакөл шараларының пайда болуы мен геологиялық тарихының ұқсастығын алғашқы болып жазып қалдырған қазақтың ұлы ғылымы Ш.Үәлиханов, оның тұжырымы бойынша, Алакөл тобы бір кездегі Үлкен Балқаштан бөлініп қалған [13].

Бұл уақытқа А.И. Сильвергельмнің Алакөл көліндегі екі тауаралық қалқанмен қосылып түбек

түзетіндігін және ол деңгейінің өте төмен болуына себепкер екендігін айтқан ақпарларын жатқызуға болады. Алакөл және Сасықкөл арасындағы мойнақ туралы А.И. Сильвергельм ол батпакты жер екендігін, ал «кеібір жыл мезгілдерінде және кейір жылдарда мойнақ су астында қалатындығын» жазады [14]. 1862 ж. бұл өзендерге А.Ф. Голубев барды. Ол Шренк барған кездегі Кіші Алакөл көлін басты су қоймасынан бөліп түрған Нарын-өзек мойнағының 1862 ж. су астында қалғандығына қөніл бөлді. Ол былай жазады: «Бірнеше жыл бұрын бұл мойнақлен қырғыздар емін-еркін көшіп-қонып, керуендері өткен, ал қазір екі мойнақ та су астында және онымен өтуге жол жок». 1881 ж. мұнда Тихменев және Пославский сияқты топографтар жұмыс істеді және олар Алакөл көлінің онтүстік бөлігінің шамамен ортасын қосатын және Кіші Алакөл көлін бөлетін екі құмды қалқан ретіндегі тұтас мойнақтың болғандығын жазды. Бірақ онымен өту әрқашанда мүмкін болған жок, өйткені солтүстік-батыс желдер кезінде толқындар, қолайлы жағдай кезінде мойнақтың ені ең тар жерінде шамамен 150 қадам екендігіне қарамастан, мойнақты жауып тастайды. Бұл мәліметтерге сай, 1881 ж. Алакөл көлінің деңгейі төмен болған, бірақ А.Шренк болған кездегі 40 ж. карағанда жоғары. Осындай өте төмен деңгейін көзінде В.В.Сапожников анықтады.

766 ж. Қарлұқ мемлекетінен бастап 960 ж. Қарахандар династиясына дейін қарлұқтардың батыс шекарасы Ыстық көл (Түрік көлі), ал шығыс шекарасы кезінде Шаған деп аталған Алакөл көлі, оның онтүстік шығыс жағалауында Карантия қаласы болды. Тентек өзенін Шария деп атады. Қарлұқтар мен қимактар арасындағы солтүстік шекара сол кезде Тохама деп аталған Балқаш көлі арқылы өтті, оның онтүстік батысында Дамиртач қаласы орналасы. Алакөл 12-19 ғасырларда Гурғе-Нор (монг. Көлпіркөл), кейін Алактагол, Алатеніз, Алакта деп те аталған. Көл теніз деңгейінен – 247,3 м. абс. биіктікте орналасқан. Көлдің аумағы (аралдармен қоса есептегендеге) 2696 км, ұзындығы – 104 км, ен кең ені – 52 км. Жағалауларының ұзындығы – 384 км, орташа терендігі – 22,1 м (ең терен жері 54 м). Көлдің су көлемі – 58,56 км³, су жинайтын алабы – 47859 км. Бұл көлдердің аумағы, орналасқан жағдайы, көлемі мен суларының түстері де ала-құла, алуан түрлі. Осы жағдайды жете біліп, дұрыс аңғарған халық

көл атын **Алакөл** деп атаған [15]. Біздін пікірмізше қамыс-құрак өсімдіктері басым келетін көл сүйнің түсін анықтайтын минералдық заттардың (тұздардың) көп мөлшерде болуына және тарғылданып жататындықтан да аталуы мүмкін.

Осы жерлерді 1857 ж. көрген П.П.Семенов Тянь-Шянский жазды: «Алакөл көлі алабы біздін кезімізде (1840–1858) екі басты көлден –Батыс және Шығыстан тұрды, олар бірінен-бірі ені 20 верст қамыстар басып жатқан батпақты мойнақпен бөлініп тұрды. Кейбір жыл мезгілдері немесе жылда мойнақ екі өзен бір-бірімен араласып кететін жағдайға дейін су астында қалатын». Откен жұз жылдықтың алғашқы екі он жылдығында Алакөл көлінің деңгейінің күйі В.Н.Шнитников байқауларынан кейін анықталады [16]. 1914 ж. өзінің бір экспедициясында Сасықкөл көлі арқылы өтіп, В.Н.Шнитников мұнда «бірнеше жыл бұрын қамыс өскен құрғақ жол сәйкес болғандықтан мәліметтер алдыңғы минимум деңгей 70–80 жж. болғандығын, ол сол уақыттан бастап деңгейдің көтерілгендейгін анықтаған.

Алакөл көлінің солтүстік-шығыс жағалауының топонимиясын зерттеген ғалым К.Д.Каймулдинова масштабы 1: 500 000 карта негізінде аумакта кездесетін 100-ге жуық топонимдерді (потамоним, комоним, ороним, қыстау аттарын) жіктең көрсеткен. Оның зерттеулерінде (39 қыстаяу), (22 өзен), (24 комоним), (7 ороним) атауалары сипатталып берілген. Өзен аттарында фитонимдер кездесуін «Топонимдердің салыстырмалы негативтілігі» туралы зандалықпен түсіндіруге болады. Шөл, шөлейт белдемдердің ағашсыз ландшафттары жағдайында өзен бойларындағы белдемсіз орналасқан тоғай бірлестігін құрайтын кейбір ағаш түрлері ерекшеленіп, өзен аттарында сүйнің түсі (Айран, Лай, Лайбұлак), сипатты (Ұзынбұлак, Көлденен, Жалаңаш) бейнеленген [17].

Комплексті физикалық географиялық аудандастыру сыйбасы бойынша қарастырылған аудандың басым бөлігі қоныржай белдеудің шөлдік ландшафттық белдеміндегі Тұран-Балқаш маңы аймағының Балқаш маңы Іле-Алакөл провинциясына жататын Шығыс Балқаш-Алакөл округіне еніп жатыр. Ауданның Солтүстік Тарбағатай етегіндегі тау алды жазығына ауысады. Алакөл ойысында сортанды-жусанды өсімдіктерден тұратын шөл тараған, тау алды жазығында биіктік белдеулікке сәйкес шөлейт (500 м дейін) және

дала (500-800 м аралығында) ландшафттары, Батыста, Оңтүстік-батыста сортанды алаптар басымырақ келеді. Ирі өзендері Алакөлге құятын Үржар (Үрыжар), Қатынсу, Еміл. Ауданда төрттік дөуірдің борпылдақ жыныстарына шоғырланған жерасты суларының едәуір мол қоры бар. Арасан өзенінің бойында Барлық-Арасан курорты орналасқан. Алакөл қазаншұңқырының қазіргі табиғи кешендері мұзданудан кейінгі кезеңінде ксеротермикалық кезеңінде қалыптасты. Көлдің жер бедері жайылымдар, кейде шабындықтар ретінде колданылатын сортанды және шалғынды батпақты, сортан ландшафттар басым атаптада көлдердің жан-жағын 10-25 км алып жатқан ежелгі теңіздік және көлдік тұзданған шөгіндерден түзілген ойпатты террасалы жазықты келеді.

Қазіргі ландшафттар құрылышында әртүрлі жастағы және шығу тегі әртүрлі элементтер өзара өрекеттесетін, тарихи қалыптасқан геожүйелер Б.Б.Полынов көрсеткендегі, қазіргі ландшафттар ежелгі, консервативті және прогрессивті түзілімдерден қалыптасады, яғни бір элементтер табиғи кешендердің дамуы тарихында өтіп кеткен фазалар көрінісі болса, басқа элементтер қазіргі фазалар көрінісі болып табылады[18].

ӘДЕБІЕТ

- Жандаев Ж.М.** Эрозия и пространственное развитие речных долин. Современные рельефообразующие процессы на территории Казахстана. - Алматы, 1988. - С. 18-20.
- Казанская Е.А.** Морфология и динамика берегов озера Алаколь. В ст. Алакольская впадина и ее озера. Алматы: Наука Каз. ССР, 1965. - С. - 55-61.
- Попов В.Е.** Четвертичные отложения долины реки Катуни в Центральном Алтае: Геология СССР. - М.: Наука, 1971. - 287с.
- Мушкетов И.В.** Физическая геология/Уч.зап.Моск.гос.ун-та. - 1964. Т. II, вып. II, глава VIII.
- Влангали А.** Геогностические поездки в Восточную часть Киргизской степи в 1849-1851 годах. - 1853.Ч.1. - 145с.
6. Давыдова и др. История озер Восточно-Европейской равнины. Спб., 1992.-152с.
7. Шренк А. Berith uder eine im Jahre 1840 in die ostliche Dzungarische Kirgisenssteppe unternommene Reise. Reices, Bd. VII, 1845.
8. Голубев А. Ала-Куль. Зап. РГО по общ.Геогр., 1867.
9. Обручев В.А. Геологический очерк Прибайкалья и Ленского района. Л.: АН ССР, 1932. - 128с.
10. Семенов-Тянь-Шаньский. Путешествие в Тянь-Шань в 1856–1857г. М.: Географиз, 1946. - 256с.

11. Курдюков К.В. О колебаниях уровня озера Алакуль// Вопросы географии. - 1951. - Сб.24.-С. 117-133.
12. Коровин В.И. Влияние гидрометеорологических условий на сток рек и уровень озер бассейнов рек Верхнего Иртыша и Балхаш-Алакольской впадины. - Л.:Гидрометеоиздат, 1966. - 378с.
13. Валиханов Г. Избранные произведения М.: Наука, 1987.-415с.
14. Сильвергельм А.И. Военно-статистические обозрение Росс.Империи.-1849, 1852. Т.XVII.
15. Жердің аты – Еліңнің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2006. - 808 б.
16. Шнитников А.В. Внутривековые колебания уровня степных озер Западной Сибири и Северного Казахстана и их зависимость от колебаний климата // Тр. Лаб. Озеровед. АН СССР. -1950. Т. I.
17. Каймулдинова К.Д. Қазақ топонимдерінің этно-экологиялық негіздері. - Алматы: Ғылым, 2001. 92 б.
18. Мукашева Ж.Н., Мухамадиева А. К истории развития ландшафтов Алакольской котловины // Вестник КазНУ. Серия географическая. -2003. - №2. - С.17-19.

Резюме

В статье рассматривается история развития ландшафтов Алакольской межгорной впадины, а также отражение особенности ландшафта в топономических исследованиях.

Summary

The article is focused on the history of landscape development of Alakol intermountainous cavity. It is also focused on the reflection of landscape peculiarities in toponymical researches.